

Štátna
vedecká
knižnica
v Prešove

LIBER

VERBUM

MONUMENTUMQUE II.

(KONFESIONALITA, DUCHOVNÁ
A KNIŽNÁ KULTÚRA V DEJINÁCH)

Ed. Marcela Domenová

Prešov
2019

OBSAH

Pio lectori 5

ŠTÚDIE

- Annamária KÓNYOVÁ
*Ortodoxní, uniati, gréckokatolíci a reformovaná cirkev
na území dnešného východného Slovenska v 17. storočí* 9
- Mária KALETOVÁ
Farnosť Kamienka vo svetle kanonickej vizitácie z roku 1880 15
- Monika BODNÁR
Gréckokatolícka cirkev v bývalej Turnianskej župe 22
- Kamila FIRCÁKOVÁ
Schematizmus ako prameň k dejinám Prešovského gréckokatolíckeho biskupstva 35
- Peter JAMBOR
*Otázka americkej emigrácie gréckokatolíckeho obyvateľstva
Šarišského archidiakonátu v období biskupa Jána Vályiho (1883 – 1911)
s dôrazom na záver 19. storočia* 52
- Ігор ЛІХТЕЙ
*Зв'язки апостольського адміністратора Пряшівської греко-католицької
епархії Діонізія Нярадї з духовенством та культурно-освітніми
установами Підкарпатської Русі (1922 – 1926)* 63
- Вікторія СЕРГІЄНКО
*Габське в пошуках „божеського і людського закону“
(Історія одного конфлікту між греко-католиками
і православними в міжвоєнній Словаччині)* 77
- Peter ŽEŇUCH
*Religiózný rozmer každodennosti na príklade edukačných cyrilských
rukopisných prameňov z východného Slovenska v 18. storočí* 95
- Lucia NĚMCOVÁ
Modlitebné knihy v historickom fonde Štátnej vedeckej knižnice v Prešove 110
- Marcela DOMENOVÁ – Gabriela OĽŠAVSKÁ
„Cathalogus Librorum“ Gregora Tarkoviča z roku 1841 121

Michal GLEVAŇÁK <i>ThDr. Ivan Kizák – zostavovateľ zborníka pod názvom „Sborník cerkvných písnočin vo cerkvach parochialných szoversajemöch“ ako odpoveď na maďarizačné tlaky vtedajšej doby</i>	130
Marta GERMUŠKOVÁ <i>Jozef Tóth – významná literárna a duchovná osobnosť</i>	141
KRONIKA / SPRÁVY	149
RECENZIE / ANOTÁCIE	155

**Liber – verbum – monumentumque II.
(konfesionalita, duchovná a knižná kultúra v dejinách)**

Z produkcie OHKF ŠVK Prešov

Edícia: Acta pro memoria

Autori: Dr. Monika Bodnár, Ph.D.; Mgr. Mariana Čentéšová, PhD.;
doc. Mgr. Marcela Domenová, PhD.; Mgr. Kamila Fircáková;
doc. PhDr. Marta Germušková, CSc.; ThLic. Michal Glevaňák; Mgr. Peter Jambor;
Mgr. Šimon Kačmár; Mgr. Mária Kaletová; Mgr. Annamária Kónyová, PhD.;
doc. Ihor Lichtej, CSc.; Mgr. Lucia Marcinková; Mgr. Lucia Němcová, PhD.;
Mgr. Milan Novotný; Mgr. Gabriela Olšavská; Viktorija Serhienko CSc;
PhDr. Michal Socha; prof. PhDr. Peter Žeňuch, DrSc.

Zodpovedný redaktor: Mgr. Valéria Závadská
Hlavný redaktor: doc. Mgr. Marcela Domenová, PhD.
Jazykový redaktor: Mgr. Lucia Němcová, PhD.
Zostavil a redigoval: doc. Mgr. Marcela Domenová, PhD.

Recenzenti: PhDr. Peter Koval', PhD.
Mgr. Alena Mišíková, PhD.

Grafická úprava: PhDr. ThLic. Juraj Gradoš, PhD.

Preklady (abstraktov): Mgr. Andrea Harris; Mgr. Mária Kaletová;
doc. PhDr. Edita Kominarecová, PhD.; Mgr. Lívia Kurućová, PhD.;
doc. Oľga Maďarová, CSc.; Mgr. Lucia Marcinková; PhDr. Mária Ňachajová;
Dr. Martin Pavúk PhD.; Viktorija Serhienko CSc; Irina Voznyuk

Za obsah a štylizáciu príspevkov zodpovedajú jednotliví autori.

© Vydavateľ: ŠVK v Prešove, 2019

ISBN 978-80-89614-63-9

ГРАБСЬКЕ В ПОШУКАХ „БОЖЕСЬКОГО І ЛЮДСЬКОГО ЗАКОНУ“ (ІСТОРІЯ ОДНОГО КОНФЛІКТУ МІЖ ГРЕКО-КАТОЛИКАМИ І ПРАВОСЛАВНИМИ В МІЖВОЄННІЙ СЛОВАЧЧИНІ)¹

Вікторія СЕРГІЄНКО

Abstract: Hrabské in search for “divine and human law” (The history of one conflict between Greek Catholics and Orthodox in interwar Slovakia)

The article examines how the Greek-Catholics of Eastern Slovakia was considering the ambiguous role of Orthodoxy, which was one of the fundamental components of all-Russian ideologies, in discussions about religious and national belonging of the local Ruthenians/Ukrainians. The unfolded polemics was illustrating the process of reinterpretation of the image of self among the local Greek-Catholics, who understood that it became impossible to adhere to the old “Orthodox” rhetoric and who were looking for new words and senses to re-describe their role in the region. The case of Hrabské is typical, but at the same time an interesting one, because it reflects the reaction of the different levels of the Czechoslovak authorities to a quite ordinary conflict between Orthodox and Greek Catholics of one mountainous East Slovak village.

Keywords: the Russophiles, the Ukrainophiles, the Greek-Catholic Church, the Orthodox Church, Eastern Slovakia, Hrabské

Abstrakt: Hrabské v hľadaní „božieho a ľudského zákona“ (História jedného konfliktu medzi gréckokatolíkmi a pravoslávnyimi v medzivojnovom období na Slovensku)

V štúdií sa rozoberá ako gréckokatolíci východného Slovenska posudzovali nejednoznačnú úlohu pravoslavia čo bolo jednou zo základných súčastí „obščerusskoj“ (všeruskej) ideológie v diskusiách o náboženskej a národnostnej orientácii miestnych rusinov/ukrajincov. Otvorená náboženská polemika ilustruje proces prehodnocovania svojho obrazu uprostred miestnych gréckokatolíkov, ktorí pochopili, že nie je možné ďalej pridržovať sa starej „pravoslávnej“ rétoriky ale je potrebné hľadať nové slova a prehodnotiť vlastnú úlohu v regióne. Prípad dediny Hrabské – typický ale zároveň aj zaujímavý tým, že odráža reakciu československej vlády na rôznych úrovniach moci, na celkom obyčajnom konflikte, medzi pravoslávnyimi a gréckokatolíkmi v jednej horskej dedine na východnom Slovensku.

Kľúčové slová: rusofili, ukrajinfili, gréckokatolícka cirkev, pravoslávna cirkev, východné Slovensko, Hrabské

Православ'я на Сході Словаччини: Австро-Угорська та Чехословацька історії

Православ'я в русинських/українських селах Сходу Словаччини та сусіднього Закарпаття почало з'являтися на початку ХХ ст. у відповідь на „мадяризацію“ греко-католицького священства, що прогресувала у цей час.² Православна агітація лягала на вдячний ґрунт романтичного русофільства, поширеного серед місцевої інтелігенції ще з часів „будителів“ середини ХІХ ст. Одним із джерел розповсюдження православ'я були колишні греко-католицькі священники та віряни. Емігрувавши до Америки, вони дуже часто переходили на православ'я, протестуючи проти ставлення місцевого римо-католицького єпископату, не-

¹ Ця стаття підготовлена в рамках стипендійної програми Gerda Henkel Program 2018 – 2019 та за сприяння New Europe College (Bucharest).

² Порівняй подібні процеси із поширенням православ'я на Буковині, Лемківщині, а також серед бачванських руснаків.

чутливого до питань візантійської обрядовості та греко-католицької церковної історії. Іншим напрямком, звідки приходили православні ідеї, була Російська імперія, яка підтримувала їх у рамках своєї зовнішньополітичної доктрини. Угорські влади, котрі управляли Словаччиною та Закарпаттям після Компромісу 1867 року, проводили репресивну політику щодо православних. (Вона набула особливо гострих форм напередодні Першої світової війни та пошуку гаданих російських шпигунів серед православних.) Чорною сторінкою в історію увійшли два Мараморш-Сиготські судові процеси проти закарпатських селян, які хотіли перейти на православ'я.³

Після революції та постання Чехословаччини, віросповідний лібералізм молодій державі, пов'язаній багатьма міжнародними зобов'язаннями щодо меншин, відкрив нові можливості для розповсюдження православного руху.⁴ Політика чехословацької влади щодо православ'я зумовлювалась рядом міркувань. По перше, Прага намагалась підкреслити свою відмінність від революційного угорського минулого. Крім того, політика невтручання ставила владу у привілейоване становище арбітра у міжконфесійних суперечках. Тобто якщо угорська влада своєю жорсткою (навіть жорстокою) політикою щодо конфесій підсилювали антиурядові настрої, то Прага відвернула значною мірою агресію від держави. З іншого боку, позиція спостерігача, яку часом займали чехословацькі влади, спрямовувала міжконфесійний конфлікт у середину – на церковні громади. До загальної картини додавався теж антиклерикалізм, розповсюджений серед чеської (але не словацької) інтелігенції та модне тоді гасло „Геть від Риму!“. Окрім внутрішньополітичного розрахунку не слід забувати про триваючі перемовини із Ватиканом за *Modus vivendi* 1928.⁵ Поширення православ'я та здатність чехословацької влади регулювати

³ Про Мараморш-Сиготські процеси та поширення православ'я на Закарпатті див.: ДАНИЛЕЦЬ, Юрій. *Православна Церква на Закарпатті у першій половині ХХ століття*. Ужгород: Видавництво „Карпати“, 2009. 375 с.; ДАНИЛЕЦЬ, Юрій. Переслідування русинів за віру в Австро-Угорщині напередодні Першої світової війни (до 100-річчя другого Мараморш-Сиготського процесу 1913 – 1914 рр.) In: *Русин*, 2013, №4(34), с. 16-31.

⁴ Цікавий момент; попри поширене уявлення про прямолінійний антикатолицизм першого президента Чехословаччини Томаша Гарріга Масарика (Tomáš Garrigue Masaryk) (1850 – 1937), його погляди на релігійні питання були дещо складніші. В молоді роки Масарика дуже цікавили релігійні пошуки. Він дивився на ці питання із філософської точки зору, вважаючи віру підставою для людського існування. Однак не пов'язавши своє майбутнє із релігією, Масарик став професором філософії в Празькому університеті. Там, під впливом місцевої інтелектуальної атмосфери, він почав сподіватися, що „the scientific point of view to be an inspiring substitute for the religion that had failed to satisfy the spiritual needs of modern man“. Однак питання релігійності надалі продовжували його займати: „It held for him an endless fascination; he said of the religious question: “it has always existed and it will always exist... All my life experience and study have confirmed me in this conviction again and again...” „ Цит. за: SZPORLUK, Roman. *The political thought of Thomas G. Masaryk*. New York: Columbia University Press, 1981, p. 51.

⁵ Переговори між Святим Престолом та чехословацькими владами у 1920-х роках точилися довкола права призначення єпископів, питання розмежування єпархій та церковного майна, що Масарик уважав частиною національного суверенітету. Ускладнення стосували викликали й інші питання, наприклад, обмеження вивчення релігії першими класами народних шкіл та зміни деяких національних свят, як початок відзначення дня спалення Яна Гуса, що викликало активні протести Ватикану. Докладніше див.: KONÍČEK, Jiří. *Modus vivendi v historii vztahů Svatého stolce a Československa: církevně-politický vývoj v letech 1918 – 1993*. Olomouc: Společnost pro dialog církve a státu, 2005. 308 s.; HELAN, Pavel. *Československo*

цей процес був так само елементом тиску на Святий Престол. Прага якийсь час навіть намагалась підтримувати власний православний проект, який був офіційно зареєстрований як „Православна Чеська релігійна громада“ під керівництвом архімандрита Савватія (в миру Антонін Їндржіх Врабец (Antonín Jindřich Vrabc)) (1880 – 1959), висвяченого Константинопольським патріархом Мелентієм (Метаксакисом) на архієпископа Празького і всієї Чехословаччини.⁶

Також для контекстуалізації того, як поширювався православний рух на Східній Словаччині важливо згадати про кілька ключових для цієї історії постатей. Це Юрко Лажо (1867 – 1929) – громадський діяч і єдиний русинський посол до Чехословацького парламенту, в якому він активно і дещо безнадійно обстоював інтереси своїх виборців. Лажо походив із селянської родини із русинського/українського Свидника, а його наставниками були два русинських „будителі“ -- Александр Духнович (1803 – 1865) та Александр Павлович (1819 – 1900). Юрко Лажо був прихильником розповсюдження православ'я, вбачаючи в цьому порятунок від значною мірою змадяризованого греко-католицького духовенства.⁷ Крім того, важлива особа протегованого Юрком Лажом отця Віталія (Максименка) (1873 – 1960) – колись одного із лідерів чорносотенного руху в Російській імперії та колишнього архімандрита Почаївської лаври на Волині, який у досліджуваній період очолив рух за православ'я на Східній Словаччині.⁸ З греко-католицької сторони неможливо не згадати двох єпископів, які в міжвоєнний період управляли Пряшівською греко-католицькою єпархією.⁹ Перший, це Діонісій Нярадї (Dionýz Njarady) (1874 – 1940), що походив із русинського села в Сербії,¹⁰ та його наступник – Павел Петер Гойдич (Pavel Peter Gojdič) (1888 – 1960), виходець із давньої пряшівської священниць-

a Svatý stolec na složité cestě k Modu vivendi. In: *Střed: Časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. Století*, Vol. 10, Issue 1 (2018), p. 9-29; HELAN, Pavel. Vztah Československa a Vatikánu z pohledu Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti v letech 1919 – 1928. In: *Studia Historica Brunensia*, Vol. 61, Issue 2 (2014), p. 207-220; DEJMEK, Jindřich. Československo-vatikánska jednání o modus vivendi 1927 – 1928. In: *Česky časopis historicky*, Vol. 92, Issue 2 (1994), p. 268-285.

⁶ Докладніше про Савватія (Врабца) див.: MAREK, Pavel, BUREHA, Volodymyr, DANILEC, Jurij. *Arcibiskup Sawatij (1880 – 1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2009. 250 s.

⁷ Про Юрка Лажа див.: ŠVORC, Peter. *Od pluhu do senátorského křesla. Jurko Lažo a jeho doba (1867 – 1929)*. Prešov: Universum, 2018. 269 p.

⁸ Докладніше про Віталія (Максименка) та те, як промонархічні чорносотенці ставали ненавмисними союзниками українського руху див. у: ФЕДЕВИЧ, Климентій К., ФЕДЕВИЧ, Климентій І. *За віру, царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905 – 1917)*. Київ: Критика, 2017. 305 с.

⁹ Хоча в історіографії поширене протиставлення „українофіла“ Нярадї і „русинофіла“ Гойдича, однак вони самі, судячи з усього, такого протиставлення не зрозуміли б. В архіві Пряшівської греко-католицької єпархії зберігаються приятельського характеру листи Нярадї до Гойдича, написані вже після зняття першого з посади апостольського адміністратора.

¹⁰ Докладніше про Діонісія Нярадї див.: CORANIČ, Jaroslav. *Dejiny Gréckokatolíckej Cirkvi na Slovensku v rokoch 1918 – 1939*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2013. 415 p.

кої фамілії, який за порятунку євреїв під час Голокосту був проголошений Праведником народів світу.¹¹

Греко-католики у пошуках конфесійної ідентичності

Серед священників Пряшівської греко-католицької єпархії навіть у кінці XIX – на початку XX ст. нормально було називали своїх парафіян „православними греко-католиками“, що свідчить про їх мислення поза чітким конфесійним поділом. Разом із приходом представників Російської православної церкви та поверненням із Америки місцевих греко-католиків, які перейшли за океаном на православ'я, постало питання переосмислення власної конфесійної ідентичності, адже православні претендували на виключне право представляти „віру дідів“ для місцевого греко-католицького населення. Цікаво, що православні агітували консервативно налаштованих селян переходити не на нову віру (адже у конфесійному сенсі на момент укладання Ужгородської унії 1646 року православ'я лише починало творитися), а закликали повернутися до „втрачених традицій.“

Парадоксально, але греко-католики потрапили у пастку, котру ненавмисно для себе підготували. Віряни пам'ятали, що їх священники навчали називатися „православними“, чим користалися православні агітатори. Це також породжувало непорозуміння із представниками Чехословацької держави. У ладомирівській газеті „Православная Карпатская Русь“ оповідався випадок, коли греко-католики села Люцина під час проведення загального перепису населення 1930 року вказали, що вони православні. Переписчик їх оштрафував за надання неправдивих відомостей. Як повідомлялося далі, священник Теодор Ройкович¹² (Teodor Rojkovič) (1877 – 1963) (на момент появи статті обіймав посаду головного редактора греко-католицької газети „Русское Слово“) упродовж останніх 25 років навчав вірян, що вони „православні“. На це у статті-відповіді Ройкович зауважував, що „мошенники проглотили пред своим писарем-советником, что тот о. Р. (йшлося про нього – В.С.) всегда прибавил и слова: христианской греко-католической“. Він виправдовувався, що навчав так постійно і учнів у школі, і окремо наголошував це перед переписом.¹³ Однак розібратися у сенсі сказаного священником селянам, очевидно, було тяжко.

Крім того, треба було примирити вірних „руської віри“, які називали „католиками“ виключно своїх сусід римо-католиків, із думкою про власне католицтво. Тому греко-католицькі публіцисти газети „Русское слово“ додатково намагалися пояснювати, що „православний“ і „католик“ це синоніми на означення „вселенськості“ та „соборності“ Церкви як містичного Тіла Христа, тобто наводили аргументи зразка 17 ст.:

„Впрочем отворите катихиз православный во В. Свиднику выдатый, и будете читати: „я есмь христианин православный, веры православной католической.“ – Так видите, слово католическое не есть так

¹¹ Докладніше про Павла Петера Гойдича див.: ŠTURÁK, Peter. *Pavol Peter Gojdič OSBM – Prešovský Gréckokatolícky biskup (1926 – 1960)*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2013. 127 р.

¹² Коли в 1950 році в соціалістичній Чехословаччині була заборонена греко-католицька Церква, Теодор Ройкович був одним із тих, хто не підписав заяву про перехід на православ'я. За цю послідовну позицію суд виніс йому вирок про трирічне ув'язнення. In: BAVJAK, Ján. *Zostali verní. Osudy gréckokatolíckych kňazov. II zväzok*. Prešov: PETRA, 2011, s. 94.

¹³ о. Р., Руку на сердце и говорить правду. In: *Русское слово*, №12(318), 3.04.1931, с. 4.

страшное, як вы думаете. Я маю один служебник православный из г. 1600, где на Литургии св. Василия Великого разом есть молитва за католическую Церковь и патриарха всей России“.¹⁴

Звісно, така аргументація була недоречна у світі, поділеному на конфесії, та могла до певного моменту функціонувати лише в такому відносно ізольованому гірському регіоні як той, де знаходилися русинські/українські села Сходу Словаччини. Для місцевих греко-католиків донедавна існувала потреба відмежовувати себе на конфесійному спектрі лише від римо-католиків, але не від православ'я, котрого тут майже не було. Подібно ще на початку XIX століття церква в Російській імперії називалася Східною Греко-Російською, а не Російською Православною. І лише такі фактори, як поширення греко-католицтва українського зразка за часів митрополита Галицького та архієпископа Львівського Андрея Шептицького (1865 – 1944), змусили змінити акценти у самоназві.¹⁵

Однак розуміння потреби усталення термінів та їх вжитку у конфесійному значенні також приходять. Поширеним у греко-католицькій пресі було називання опонентів схизматиками чи „православними“ (в лапках). У такий спосіб вони підміняли назву конфесії питанням про її (не)правовірність. Врешті аргументація проходила повне коло завершуючись подібними твердженнями із відсиланнями до церковної історії:

„Дело в том, что те „православные“ называют себе и называют их наши официальные круги неправильно „православными“. Правильное их название „греко-восточные“, как давно было определено в немецких, мадьярских и иных названиях, griechisch orientalisch, görög-keleti...“

Справедливо православними можуть називатися тільки верники восточного, или западного обряда, которые в соединении, в унии с Римом признают римского отца, Римского Папу за видимую голову все-ленской христ. Кат. Церкви ...“.¹⁶

Православні принесли з собою питання не лише про назву конфесії, але й закидали Пряшівській греко-католицькій єпархії „латинізацію“ обряду, зокрема скорочення парохами богослужінь, заміну юліанського календаря григоріанським та уподібнення зовнішнього вигляду священників до римо-католицьких. Такі питання на той час були типовим предметом обговорень у контекстах різних греко-католицьких єпархій¹⁷ та через їх наочність були дієвим способом агітації вірян.

¹⁴ Ответ на статью „Народной Газеты“ ч. 6. „Жалкий напрям верхностей гр.-кат Церкви к западу“. In: *Русское слово*, №13(276), 10.04.1930, с. 3-4.

¹⁵ Отець Юрій Аввакумов. „Уніати і винайдення „православ'я“: семінар про сучасну історіографію християнських конфесій“. Доступ за: <https://ucu.edu.ua/news/uniaty-vynajdennya-pravoslavya-seminar-pro-suchasnu-istoriografiyu-hrystyanskyh-konfesij/> (Останнє відвідування 25.07.2019).

¹⁶ О.В. Поучение автору изв. статьи Slov. Dennika. In: *Русское слово*, №32(338), 2.10.1931, с. 3.
¹⁷ Докладніше див. у: МАГОЧІЙ, П. Р. Пристосування без асиміляції: геніяльність Мукачівської греко-католицької єпархії In: *Ковчег*, 2004, № 4, с. 162-169. Порівняй про „латинників“ та „восточників“ у довоєнному галицькому контексті дискусій між українофілами та русофілами: ВЕНДЛАНД, Анна Вероніка. *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848-1915*. Львів: Літопис, 2015. 685 с.

Загалом виглядало на те, що греко-католики були не готові до полеміки із православними, адже виступали в ній неорганізовано та як сторона, що обороняється. Їм також бракувало богословської підготовки. Талановитий журналіст Алексій Ілкович (1910 – 1944),¹⁸ який походив із родини місцевого греко-католицького священика, пояснював цю ситуацію так:

„otázky východnej cirkve poznali len veľmi povrchno. Preto vývody ich obrany byly veľmi ťažkopádne a často málo presvedčivé. Ba může sa povedat, že ak vývody pravoslávnych bolo možno nazvat demagogiou, aj argumenty uniatov neboly tej demagogie prosté. Tá obrana v svojej úrovni klesla často až natoľko, že jej predmetom byly často iba zamastené rasy, nepestené brady a vôbec zanedbaný vonkajšok pravoslávnych popov“.¹⁹

У цих суперечках православними також інструменталізувався феномен народної так званої „рускої віри“. Оскільки релігійна приналежність була єдиною ідентичністю для русинських/українських селян, що простягалася поза межі власного села, то саме її намагалася політизувати та частина православних, які були вихідцями із колишньої Російської імперії. В першу чергу, мені йдеться про оточення згадану вище архімандрита Віталія (Максименка), одного із лідерів чорносотенців та активного противника українського руху. Згадаю це питання лише побіжно, адже воно стане предметом наступних моїх досліджень.

Виступаючи із позицій „триединого русского народа“ та уваровської форми „православие, самодержавие, народность“, ці люди поширювали свої ідеї на Східну Словаччину через згадану вище газету „Православная Карпатская Русь“.²⁰ У своїх статтях вони відбирали в греко-католиків право називатися „русской верой“, пояснюючи це тим, що одна справа це часи існування Австро-Угорщини, коли уніатство було своєрідним „компромісом“ перед загрозою окатоличування та мадяризації. Однак тепер, як безапеляційно проголошувалося далі:

¹⁸ А. Ілкович написав цю аналітичну записку в 1941 році будучи позбавлений можливості займатися журналістською діяльністю та перебуваючи під поліцейським наглядом, одразу після звільнення з-під семимісячного арешту, здійсненого словацькими владами без оголошення звинувачення. Все це відбувалося в контексті зростаючого словацько-угорського напруження та шпигуноманії. Записка була долучена до поліцейських матеріалів та відправлена на архівне зберігання. У 1944 році А. Ілкович був знову заарештований (цього разу таємною державною поліцією Третього Рейху) та трагічно помер 20 грудня того ж року під час бомбардувань Пряшева, в тому числі будинку гестапо. ІЛКОВІЧ, Володимир (упор). *Русинський новинарь*. Пряшів: Сполук русинських писателів Словеньска, 2014, с. 15, 17.

¹⁹ Štátny archív v Prešove. Fond *Odbočka Ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove*, inv. č. 1477. Pjlkovič A.I. Poznámky k problémom podkarpatorským. 1941. Strojopis, s. 47.

²⁰ Варто відзначити, що Юрко Лажо (на ім'я якого була зареєстрована друкарня, котра видавала газету „Православная Карпатская Русь“) мав інакше, ніж у протегованого ним Віталія (Максименка), ставлення до питань ідентичності. Логіка його переходу на православ'я була логікою заперечення. Подібно до селян, трибуном яких він став у чехословацькому парламенті, Лажо відвернувся від греко-католицизму через те, що воно скомпрометувало себе „мадяронством“.

„Не уния, а православние – русская вера! Уния же – это мрачное наследие скорбного прошлого нашего многострадального народа, и чем скорее мы ее изживем, тем для нас будет лучше“.²¹

Отож, місцева греко-католицька інтелігенція, серед якої починаючи з часів „будителів“ середини XIX ст. вкоренилася традиція романтичного русофільства (і тим більше було русофілів, чим про більш західні райони русинського розселення йшлося), потрапила в незручну і незрозумілу для себе ситуацію. Вони вважали себе щирими „русскими“, але їх мова (нестандартизовані місцеві діалекти і поверхове знання літературної російської інтелігенцією) та віра неочікувано для них виявилися не гідними побожного „благоговіння“ в очах прибульців:

„Русскость без Православия? Возможно ли это? Не самоотверженное ли следование высоким заветам св. Православной веры выработало те привлекательные черты характера русской души, перед которыми благоговеют лучшие из иностранцев?“²²

Такі твердження, очевидно, викликали гостре несприйняття:

„Тогда мы, греко католики, не русски? Або як? ...“ – З обуренням писало „Русское Слово“: – „Чи не Нар[одная] Газета²³ ширит українізм²⁴ таким образом, хоть посредственно?“²⁵

Греко-католицьке видання помилялося, адже поширювати „українізм“ ніхто із цих людей не збирався. Ідея полягала в тому, щоб у свідомості місцевих русинів/українців „руска віра“ асоціювалася не з греко-католицтвом, а винятково з православ'ям.

І тут греко-католицькі публіцисти робили один дуже необачний крок:

„Вы, наши дорогие интеллигенты, которые во вашем крайнем энтузиазме думаете, что русскость лишь тогда zabezпечите и сохраните, если мы все станемся „православными“, очень ошибаетесь, ибо вера

²¹ К чему обязывает празднование „Дней Русской Культуры“. In: *Православная Карпатская Русь*, №11(193), 1.06.1936 (старий стиль), с. 6.

²² Иеромонах Аверкий (Ужгород). Русскость и Православие. In: *Православная Карпатская Русь*, №5(187), 10.03.1936. (старий стиль), с. 4.

²³ „Народная Газета“ – видавалася в Пряшеві за кошти „Рускої Народної Партії“ як складової народно-демократичної партії першого чехословацького прем'єр-міністра Карела Крамаржа (Karel Kramář) і американських русинів, та підтримувала „общерусскую“ ідею.

²⁴ Викриття в суперника привида „українізма“ використовували з ціллю його компрометації обидві сторони. Крім того, греко-католики і в пресі, і в зверненнях до чехословацьких чиновників часто послугоувалися звинуваченнями православних втікачів із колишньої Російської імперії у гаданому більшовизмі та анархізмі. Цікаво, що українофіли Східної Словаччини однозначно виступали по стороні греко-католицької Церкви. Водночас Ірина Невицька (1886 – 1965), головна редакторка єдиної прашівської газети українофільського напрямку „Слово Народа“, розпачливо писала про підставову неправильність пріоритетів у місцевих дискусіях: „Народ в горах вмирає з голоду – а наші ломають голову над „языковим вопросом“, школи чехизуються в страшний спосіб – а наші дебатують над „православієм“, уряди всі займаються виключно чеськими урядниками – а наші захиляються від радости що вдався день культури в Хусті. Яка страшна дійсність. Як сіро навкруги і темно“. НЕВИЦЬКА, Ірина. До всіх народовців-націоналістів. In: *Слово Народа*, № 13, 1.07.1932, с. 2.

²⁵ Среди газет. In: *Русское слово*, №20(237), 23.5.1929, с. 3.

не имеет ничего общего с народностью, нет веры, „славянской“, нет „латинской“, существует только вера Христова“.²⁶

У цій цитаті проявлявся вся суть способу мислення греко-католицького віруючого, для якого була головна релігійна ідентичність. Однак такими словами відкривалося вікно можливостей для словацьких національних активістів із „Словацької Ліги“, адже знесилювалося власне гасло Пряшівської греко-католицької єпархії часів єпископства Павла Петера Гойдича: „Čo gréckokatolík, to Rusín“.

Вірні „рускої віри“ між греко-католицьким та православним виборами

Втім, описана вище газетна полеміка довкола богословських та ідентичнісних питань (залишимо зараз за дужками її рівень) була поза сферою зацікавленень більшості селян, які значною мірою лишалися неписьменними. Правда полягала в тому, що поширення православ'я на Сході Словаччини не було пов'язано із аргументами догматичного характеру. Як пояснював головний редактор „Народной Газеты“ Іван Жидовський (1897 – 1982):

„Наш мужик с 1914 г. перешел через много бед, даже смертельных, и сам без присутствия священника, который не сопровождал его ни на войне, ни в плену. ... Мы изредка видим священника до сих пор, как культурного или экономического работника среди народа. ... Результат – полное отчуждение, чему способствует еще то, что почти каждый сельский поп и его семья не сблизилась с народом даже в речи. Мондокуют по мадърски не хуже потомков Аттилы, хотя живем уже 12 лет в славянском государстве. ... Сегодня ситуация такова, что гр. кат. священники, воспитанные за „панов“²⁷, обзаведены семьями, которые нужно содержать и детьми, которых надо воспитывать, для обедневшего народа – „люксус“ и народ предпочитает менее требовательное православное духовенство“.²⁸

Автор процитованих рядків мав на увазі натуральні повинності селян перед своїми священниками, так звані „коблину“ і „роковину“, що стали для них притчею во язицех. Живучи в бідній гірській місцевості, яка постраждала від ведення бойових дій Першої світової війни, цим селянам було важко прогудувати не лише священників, а власні сім'ї. Тому чехословацька влада в 1920 році напередодні чергових виборів прийняла дуже популярне рішення про викуп людьми цих повинностей. Однак часто селяни, привчені воєнними часами їх не виконувати, відмовлялися в принципі від будь-яких матеріальних зобов'язань щодо священників, економічно залежних від своєї пастви. Очевидно, що це загострювало і без того не надто приязні стосунки між греко-католицькими

²⁶ Горит. Іп: *Русское слово*, №15(232), 12.04.1929, с. 2.

²⁷ Згадане тут сприйняття поведінки греко-католицького священства як „панськості“, тобто зверхності у ставленні до селян, також свідчить про відсутність значної культурної дистанції між двома соціальними групами. Селянину важко було шанувати того, хто не надто відрізнявся за стилем свого життя, освіченістю та широтою інтересів, але представляв в його очах більш привілейовану категорію населення.

²⁸ Доктор Іван Жидовський. Отчего ширится православие в Пряшевской Руси. (Перепечатано из Америк. „Русс. Вестника“) Іп: *Православная Карпатская Русь*, № 6, 15.03.1931, с. 2-3.

мирянами та кліром.²⁹ Цими конфліктами користалися православні „батьошки“ із колишньої Російської імперії, які через емігрантські нестатки вдовольнялися за свої послуги мінімальною винагородою, якою часто була лише їжа та житло.

Так само важливе для розуміння легкості релігійних конверсій селян Східної Словаччини є згадане вище нечітке розуміння ними власної конфесійної приналежності. Місцева так звана „руська віра“ засадничо передбачала можливість бути як греко-католиком, так і православним. Адже складовими цієї народної релігії був візантійський обряд (з певними локальними модифікаціями), богослужіння церковно-слов'янською мовою (з хаотичним включенням місцевих слів) та священницька проповідь на „по-нашому“, тобто на одному з русинських/українських діалектів. Селяни були далекі від розуміння католицьких догматів чи сутності богослужіння. Як зазначав місцевий священник:

„Если бы дяк одел себя в церковныя ризы, и „отправил“ бы хорошо Службу Божью – не один наш человек похвалил бы его: „Як шумне отправляет“. Ведь в одном селе сказали наши хлопы: „Чом мы не можеме кончити Службы Божьи? Мы потрафиме спевати як попы“.³⁰

Ці слова є характеристикою як і „темноти“ селян, так і недобросовісного служіння священників, які часто ставилися до своєї парафії як до більш чи менш прибуткового сімейного бізнесу.

Однак ці передумови могли і не спрацювати, якщо селян задовольняв їх священник. І навпаки – часто безпосереднім приводом для рішення про перехід на православ'я ставали особисті конфлікти церковної громади із парохом. Відсутність постійного греко-католицького священника також провокувала православну агітацію. З метою заповнення таких вакантних місць практикувалося висвячення православних священників лише після кількомісячного навчання вчорашніх селян чи дяків.

Випадок села Грабське

Приклад села Грабське типовий, але водночас цікавий тим, що місцеві православні віряни, добиваючись потрібного їм рішення, пройшли всі можливі державні інстанції, включно із Прагою. Таким чином, можна бачити реакції всіх рівнів влади на цей цілком пересічний конфлікт між православними та греко-католиками одного гірського східнославацького села.

Тут варто зазначити, що село Грабське (окрес Бардейов, Кошицька жупа) знаходилося в північно-східній частині Словаччини. Це було русинське село,³¹ яке знаходилося на кордоні з Польщею та мало транскордонні контак-

²⁹ У архіві Пряшівської греко-католицької єпархії зберігаються численні скарги на невиконання парафіянами „коблини“ та „роковини“, а також відмови священників від своїх функцій з цієї причини. Докладніше про це див.: *Fond Bežna agenda*. 1922, inv. č. 438, sing. 797. *Odobieranie cirkevných funkcií farármi na vých. Slovensku pre naturálne nedoplatky*; *Fond Bežna agenda*. 1923, inv. č. 439, sign. 2014. *Zrušenie kobliny a rokoviny na Slovensku a Podkarpatskej Rusi a štátna záhoha za nedodané rokoviny*.

³⁰ „Hollandia docet“. O.S.R. (Продолжение) In: *Русское слово*, №6(223), 8.02.1929, с. 3-4.

³¹ За даними першого загального Чехословацького перепису 1921 року в селі проживало особи таких національностей: 431 – „ruská národnost“, 16 – „československá“, 8 – „židovská“, 16 – „iná“, під якою у цьому випадку малися на увазі цигани. *Statistický lexikon obcí v republice Československej. Úradný soznam miest podľa zákona zo dňa 14. dubna 1920, čís. 266 sb. zák.*

ти із лемківськими селами, де в цей час поширювалося православ'я. До речі, саме в описуваний період із метою боротьби із контрабандою у селі Грабське, власне у священицькій садибі, дислокувалися чехословацькі прикордонники. Донедавна село офіційно рахувалося як майже повністю греко-католицьке.³² Проте в 1920 році помер сільський греко-католицький священик Грабського -- Міхал Чісарік (Michal Čisárik) (1841 – 1920). Пряшівський грецько-католицький генеральний вікарій Мікулаш Руснак (Mikuláš Rusnák) (1878 – 1954) (по причині нестачі священиків) на вільну кафедру нікого не призначив, а натомість функції адміністратора парафії виконували приїжджі із сусідніх сіл священики – Корнел Рокіцкі (Rokický Kornel) (1879 – 1943) та Штефан Бескід (Štefan Beskid) (1892 – 1950) із Снакова (Snakov). Місцеві жителі села Грабське, відчували незадоволеність через відсутність постійного священика, а також через високі для них оплати за священицькі послуги. Один із адміністраторів, Штефан Бескід, був навіть переведений до іншого села єпископським урядом за зловживання, адже брав за похорон із селян більше звичайної плати. Посол до чехословацького парламенту (словак) Ігор Грушовський, переповідаючи скарги селян Грабського, згадував, що священики „na příklad za pohřeb požadovali 100 Kč, slepici, kus plátna a pohoštění nároji“.³³ Два наступні священики, призначені після Штефана Бескіда, теж затримались лише ненадовго. Один із них прийшов „jenom, aby odebral úrodu s farských rolí, ji prodal a pak obrátil obci záda“.³⁴ Судячи з усього, до такої плінності священиків спричинявся також факт, що священицька садиба -- фара (fara) була в занедбаному стані, через що священики змушені були проживати в одній із кімнат учительського помешкання. Отож, збіг ряду факторів (відсутність постійного священика, високі вимоги приїжджих священиків за свої послуги, ситуація прикордоння із лемківськими селами) призвів до того, що більшість жителів села стали називати себе православними. Очевидно, спричинилася до цього і православна агітація, яку в 1921 році почали проводити в околицях русинський посол у чехословацькому парламенті Юрко Лажо та православний священик із Америки, місцевий виходець – отець Баран. Занепокоєний цією агітацією Пряшівський греко-католицький єпископський уряд в особі вікарія Мікулаша Руснака (Mikuláš Rusnák) (1878 – 1954) шукав підтримки місцевих чиновників та, зокрема, 23. 3. 1921 року повідомив жупанові Шариської жупи Павелу Фабри (Pavel Fábry) таке:

„Vyzývám Vás a prosím, odstráňte tohto pravoslávneho duchovného z Makovice a senátora Laža kotrolujte a majte pod dozorom. Aj keď je senátor, nie je mu dovolené prevádzat' takú činnosť, ktorá škodí štátu“.³⁵

a nar. Praha: Ministerstvo vnútra a Štátny úrad statistický na základe výsledkov sčítania ľudu z r. 1921, 1927, s. 122.

³² Водночас серед жителів Грабського було розуміння того, що ще на початку 17 століття це село було православним. Це можна висувати з того, що згодом, під час змагань за церковне майно між греко-католиками та православними села, це випливе як аргумент у суперечці.

³³ Štátny archív v Košiciach (далі ŠA KE), Fond *Košická Župa (1923 – 1928)* (далі KŽ), č.š. 121, inv.č. 85, 1926 r. Údajné prenasledovanie pravoslavia, s. 689.

³⁴ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928, č.š. 121, inv.č. 85, 1926 r. Údajné prenasledovanie pravoslavia, s. 689.

³⁵ Цит. за: HORKAJ, Štefan, PRUŽINSKÝ, Štefan. *Pravoslávna Cirkev na Slovensku v 19. a 20. storočí. Ľudia – udalosti – dokumenty*. Prešov: Prešov University, 1998, s. 101.

Однак події розгорталися швидко, і за офіційними даними перепису 1921 року, з-поміж 479 мешканців села Грабське лишилося 57 греко-католиків, а 399 назвалися православними.³⁶

Мешканці села, тепер уже як православні, а не греко-католики продовжували користуватися церквою, школою та фарою. Таке відносно мирне співіснування православних та греко-католиків села тривало якийсь час. Аж у 1924 році єпархіальний уряд Пряшівської греко-католицької єпархії почав в адміністративному порядку добиватися забезпечити йому можливість знову користуватися церковним майном. Окресний уряд у Бардейові для розгляду справи по суті затребував виписку із поземельної книги, веденою місцевою землевпорядною службою. Згідно із даними кадастру 1888 року, церква та ще один об'єкт (ймовірно, фара) належала греко-католицькій громаді Грабського. Спираючись на цю інформацію, начальник окресного уряду Бардейова (24. 5. 1924), а потім і жупний уряд у Кошицях, котрий (24. 10. 1924) підтвердив рішення першої інстанції, зробили висновок, що „pravoslavní zabrali cirkevný majetok gr. katolícký neoprávnene a že bolo povinnosťou úradov, ktoré nabobudly presvedčenia, že vlasnické právo gr. kat. cirkve bolo narušené, uviesť vec do stavu zákonitého, a ... vrátiť zabraný majetok oprávněnému vlastníkovi“.³⁷

Цікаво те, що в обох випадках ішлося про тих самих людей, які спершу були греко-католиками, а потім перейшли на православ'я. Річ у тому, що за наявності в цілому ліберального на той час законодавства, котре визначало загальні засади існування свободи совісті та діяльності релігійних організацій у Чехословаччині, спеціальні нормативні акти залишалися дореволюційними, а отже не завжди були на часі. Наприклад, зміну віруючими конфесії та правовий порядок переходу права власності на майно в таких, зокрема, регулювався згідно з угорським Законом ХХ від 1848 року. Свого часу цей закон був прийнятий завдяки угорським лібералам, які мали на меті, з одного боку, гарантувати конфесійну рівність, а з іншого боку, посилити державну владу за рахунок Католицької Церкви. Саме цей закон проголосив вперше рівність церков перед законом: „Цим проголошується повна рівність та взаємодія серед усіх законно існуючих релігійних деномінацій нашої батьківщини“.³⁸ Однак, згідно цього ж із того самого Закону впливало, що при переході, наприклад, вірного однієї конфесії на іншу, він/вона втрачала право власності на свою частку майна, яке належало цій громаді. Таким чином, з одного боку, це угорське законодавство теоретично убезпечувало громаду від зловживань своїх церковних влад, але не давало людям права розпоряджатися своєю часткою у спільній власності, якби вони вирішили змінити конфесію. (Виняток для цього правила був лише один: якщо вся громада до останнього її члена змінювала конфесію, тоді майно перереєстровувалось.) До цього також слід згадати ту обставину, що православна церква тоді не мала правосуб'єктності

³⁶ *Statistický lexikon obcí v republice Československej. Úradný soznam miest podľa zákona zo dňa 14. dubna 1920, čís. 266 sb. zák. a nar.* Praha: Ministerstvo vnútra a Štátny úrad statistický na základe výsledkov sčítania ľudu z r. 1921, 1927, s. 122.

³⁷ *ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 121, inv. č. 85, 1926 r. Údajné prenasledovanie pravoslavia, s. 700.*

³⁸ Цит. за: KISH, Georg Alex. *The Origins of the Baptist Movement Among the Hungarians: A History of the Baptists in the Kingdom of Hungary from 1846 to 1893.* Brill: Leiden, 2011, p. 189.

на Східній Словаччині, тому навіть теоретично не могла володіти там будь-яким майном.³⁹

Для цієї справи важливий ще один епізод. У 1922 році колишні селяни Грабського, які свого часу виїхали до Америки на заробітки, надіслали в дар своїм односельчанам 16.900 чеських корон з метою купівлі церковного дзвону. До цих грошей місцеві жителі додали свої заощадження і придбали дзвін за 19.000 чеських корон. В тому ж році за кошти громади було зроблено капітальний ремонт церкви, вартістю 85.000 чеських корон. За це новонабуте майно також виникла суперечка за право власності, важливим аргументом для вирішення якої було встановлення моменту переходу більшості громади на православ'я. Тобто питання було таке: Для кого був зроблений цей дар і хто саме робив ремонт церкви - православні чи греко-католики? Цікаво, що кошицький жупан Ян Руманн (Ján Rumann) (1876 – 1925) став на сторону греко-католиків і написав у своєму рішенні, що православні тут з'явилися лише в 1923 році. Однак, як ми бачили із наведених вище офіційних даних перепису, котрі було опубліковано щойно в 1927 році, вже в 1921 році більшість селян почали уважати себе православними. Тобто кошицький жупан не просто пішов легшим шляхом, не запросивши в статистичної служби хоча б неофіційну, але достовірну інформацію, котра була істотною для вирішення справи, але довільно став на позицію однієї зі сторін без жодного для того аргументу. Водночас він не уточнив в американських русинів, хто мав бути отримувачем дару. До справи бралися лише свідчення з греко-католицької сторони, на основі яких і було прийняте рішення. (Наприклад, свої роз'яснення по справі надав колишній греко-католицький священник Грабського Штефан Немец, але в матеріалах справи не знайдемо показів іншої сторони конфлікту.) Сама справа розглядалася в адміністративному порядку, котрий по своїй суті не є змагальним. Це означає, що винятково чиновники обирали інформацію, яка долучалася до матеріалів справи, стаючи у такий спосіб первинними фактами, на підставі яких і приймалося рішення.

Іншими словами, все це свідчить на користь упередженого прийняття рішення бардейовським окружним начальником та його кошицьким зверхником. Пояснити можливу причину такого упередження можна в різний спосіб, наприклад, особистими симпатіями чи підкупом. Проте мою увагу привернув один цікавий лист 1924 року, де Штефан Фабіан (Štefan Fabián), словак-начальник окресного уряду в переважно русинському Вишньому Свиднику, писав листа із міркуваннями про стан справ у окрузі до свого зверхника – Кошицького жупана Яна Руманна. Чиновник із Вишнього Свидника зауважував, що оскільки території, на яких проживають русини, не мають бути відлучені від Східної Словаччини та стати частиною Подкарпатської Русі, відповідно треба підтримувати у міжконфесійному протистоянні греко-католиків, „... lebo s gr. kat. kňazmi sa dá vždy vyjednať, a medzi ľudom školy by svoje poslanie za 20 rokov splnili, než s pravoslávnyimi popami nikdy, a ľud, keď sa ten

³⁹ У 1920-х роках на Східній Словаччині та Подкарпатській Русі/Закарпатті діяли представники кількох православних юрисдикцій, а саме: Сербського патріархату, Константинопольського патріархату та Російської православної Церкви закордоном, що не мала врегульованого канонічного статусу. З точки зору чехословацького права, в ці роки не було здійснено всі законні процедури, котрі би відрегулювали правовий статус православ'я на цих територіях.

kraj nepripojí k Podkarpatskej Rusi, sa protislovensky sfanatizuje. ...Jedným slovom, pravoslávie znamená ztrátu tohto kraja pre Slovensko“.⁴⁰

Поки приймалися чиновницькі рішення, інтенсифікувалися події в самому Грабському. Начальник Бардейовського окресного уряду 22. 7. 1925 року доносив жупному уряду в Кошицях наступне:

„Pravosláný kňaz Vasilij Horochovský stale búril ľud s heslom „cerkov je Vaša“ aby sa nepodali, že oni ‘urad nepotrebuju’ aby každý vzal kameň a druky a keď prídu odovzdať kostol ta vybit’ kazdého, čo je oznameno na št. zastupiteľstvo v Prešove, takže keď okr. náčelník v prvom prípade šiel na odovzdanie kostola do Hrabského bez četň. asistencie, len šťastná náhoda bola, že na ceste potkal s jedným obyvateľom z Hrabského, ktorý sdělil, že obyvateľstvo ho čaká ozbrojene kameňami a palicami a následkom toho musel sa vrátiť...“.⁴¹

Тобто був очевидний конфлікт між місцевими начальниками, які стали по стороні греко-католицького єпископського уряду, і православною громадою. Дуже показова в цій цитаті згадка про те, що селяни ‘urad nepotrebuju’. Вартий уваги тут прозорий зв’язок релігійних намерень на православ’я та соціально-економічного незадоволення русинських селян, що було викликане браком турботи про них держави. Не випадково, саме у нещодавно ставших православними русинських селах Чертіжне (Čertižné) і Габура (Habura) на Лабірщині в 1935 році відбулося Чертіжнянсько-габурське селянське заворушення.⁴² Коли ситуація дійшла до межі громадянського конфлікту, лише тоді уряд почав розуміти, що намагалась донести за допомогою інструментів демократії місцева церковна та світська інтелігенція попередні півтора десятиліття, розповідаючи про „русинське питання“ на Сході Словаччини. Адже ще 1924 року вищезгаданий Юрко Лажо писав прем’єр-міністру Чехословаччини Антоніну Швєглі (Antonín Švehla), що влада, ймовірно, не розуміє, що відбувається на Сході Словаччини та пояснював:

„Naše obyvateľstvo na Slovensku je skoro výhradně zemědělské, ale má tak málo půdy, že rodiny nemohou se na ní uživiti. To je příčinou emigrace do Ameriky, která nyní je skoro znemožněna. ... Pozemková reforma jest schválena, ale u nás se vůbec neprovádí. Ani škol téměř není. ... Největší je ve věcech církevních. Ruský lid má již dost uniatství, jehož cenu dobře poznal za Maďarských časů, a vrátí se hromadně k víře svých dědů. Ačkoliv v naší republice jest svoboda náboženství zaručena, fakticky však to neexistuje“.⁴³

Повертаючись до села Грабське. На виконання рішень державних органів греко-католики, очолювані двома священиками, одним із яких був призначений ще в 1923 році до Грабського із сусіднього Мальцова (Malcov) Штефан

⁴⁰ Цит. за: ŠVORC, Peter. *Od pluhu do senátorského kresla. Jurko Lažo a jeho doba (1867 – 1929)*. Prešov: Universum, 2018, s. 269.

⁴¹ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 84, inv. č. 84, 1925 rok, Zatknutie pr. Kňaza, s. 480 (зворот).

⁴² Див. докладніше про повстання в Чертіжному і Габури: *Dokumenty o maloroľnickej vzbure v Čertižnom a Habure roku 1935*. Prešov: III Oddelenie KV KSS a odbor školstva a kultury rady KNV v Prešove, 1960. 173 s.; Чертіжнянсько-габурське селянське заворушення [в:] ВАНАТ, Іван. *Нариси Новітньої історії українців Східної Словаччини (1918 – 1938)*. Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 1979, с. 238-247.

⁴³ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 47, inv. č. 83, 1924 rok. Pravoslávne hnutie, s. 392 (зворот).

Немец (Štefan Nemeц) (1858 – 1930), мали намір зайняти церкву, для чого оголосили про проведення процесії з „Malcova a Livova do Hrabského novozaújať sa majúcej cerkve, aby to posvätili“. Для охорони правопорядку в день проведення процесії (14. 12. 1924) окресний уряд у Бардейові надіслав до села 8 поліцейських. Але коли процесія дійшла до Грабського, православні жінки почали кричати і розганяти їх, а зі священників здерли облачення. Уникаючи подальших ускладнень, греко-католики тимчасово відступити від задуму. Цікаво, що за даними одного інформатора, бардейовські поліцейські, які за наказом свого керівництва мали забезпечити мирний перехід церкви у користування греко-католиків, не лише не забороняли православним вчиняти описані вище дії, але підтримували їх словами: „Trimajte sa lebo cerkev je vaša“.⁴⁴ По факту цього повідомлення було проведено внутрішнє розслідування, але в результаті якого не вдалося довести провину поліцейських. Якщо така поведінка дійсно мала місце, то притягнути поліцейських до стягнення було важко, адже, очевидно, вони були не зацікавлені повідомляти про свої дії.

Нарешті 1 березня 1925 року до села було призначено постійного греко-католицького священника Андрея Жидишина (Andrej Židišin) (1900 – 1991?). Тоді представники місцевої православної громади винесли з оспорюваного храму церковні предмети, необхідні для богослужіння. У відповідь на це Жидишин подав до окресного уряду в Бардейові заяву про крадіжку. В заяві стверджувалося, що викрадені церковні предмети знаходяться в будинку православного священника Васілія Гороховського (Vasilij Horochovský) та будинку, де православні, після їх вигнання із церкви, здійснювали богослужіння.⁴⁵ У відповідь на цю заяву, окресний уряд у Бардейові 8 травня 1925 року провів за вказаними адресами обшук, внаслідок якого було виявлено ряд зниклих церковних предметів. Гороховського, який мав паспорт підданого Російської імперії, було затримано та заарештовано, а його справу надіслано до окресного суду в Бардейові. Однак за кілька днів, на прохання прокуратури міста Пряшева, суд його звільнив.⁴⁶ Деякі із селян зі страху перед покаранням повернулися до греко-католицизму. І хоча надалі жодна інстанція не відкривала кримінально-процесуального провадження по цьому інциденту, але, за словами словацького посла І. Грушовського: „... persekuce pravoslavných občanů politickou správou trvá bez přestání i nadále pod titulem vyhledávání skrytých kostelních předmětů“.⁴⁷ Арешт Гороховського привернув увагу православного архієпископа Празького та всієї Чехословаччини Савватія (Врабца), який вирішив скористатися цією нагодою, аби звернути увагу міністра Міністерства шкільництва та народної освіти на становище православної церкви. Зокрема, архієпископ у своєму поданні від 30. 04. 1925 року висував звинувачення, що місцеві влади Словацьчини „nehájí veřejný pořádek a zájmy státu, ale zastupují zájmy jednoho náboženského vyznání na úkor vyznání jiného.“ Він також наголошував, що через невизначений правовий статус православної церкви на Словацьчині її вірні знаходяться в нерівноцінному становищі, адже через невизначений правовий

⁴⁴ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 121, inv. č. 85, 1926 r. Údajné prenasledovanie pravoslavia, s. 736.

⁴⁵ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 84, inv. č. 84, 1925 rok, Zatknutie pr. Kňaza, s. 478.

⁴⁶ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 84, inv. č. 84, 1925 rok, Zatknutie pr. Kňaza, s. 478 (зворот).

⁴⁷ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 121, inv. č. 85, 1926 r. Údajné prenasledovanie pravoslavia, s. 698.

статус не отримують державної допомоги (наприклад, на будівництво церков, діяльність своїх священиків тощо) так, як інші конфесії.⁴⁸

Непорозуміння у селі не затухали та перейшли на місцеву народну школу, де від 1 лютого 1926 року припинилося навчання. Спершу відбувся конфлікт між православними батьками та греко-католицьким вчителем Ондреем Андрасси (Ondrej Andrassy), який пропрацював там кілька десятків років. Діти православних батьків почали бойкотувати його заняття, він намагався навести порядок, але батьки не стерпіли його, і на початку 1924 року Андрасси був вимушений поїхати із села. Так само лише через пів року змушена була полишити цю роботу греко-католицька церковна вчителька Аурелія Десятникова (Aurelia Desjatníková). Діти православних батьків знущалися з неї, спричинивши короткотерміновий нервовий розлад, який вона лікувала у психіатра. Подібна конфліктна ситуація пару років перед тим трапилася також у селі Ладомірова, але в цьому разі постраждалою стороною виявилися діти православних. Там греко-католицька вчителька Анна Седлак була і ставила на коліна своїх учнів за те, що вони пішли зі школи, протестуючи проти приходу туди греко-католицького священика Івана Байцура.⁴⁹

Загалом беручи, релігійний конфлікт у Грабському розвивався типово і не найгостріше. У зверненні до урядовців мешканці села Маковці, котрі підписались як „gr. kat. voistinný pravoslavné duchovenstvo i virniky“ скаржились на дії православних:

„Po přítomném starostovi v Šarbově který šiel za svým zaměstnaním vesnici Medvedže, kamenim házeli... V Ladomirové v loni při násilném pokusu zmocnit se našeho kostola zbili našeho muže tak, že tyden z toho byl nemocen a musel ležet... dva naše kněze násilim z cerkvy vyvaděli a jednoho z nich oházeli zkaženými vajci! ...

Majetkové právo je nohama šlápano! Do studni našich veřicich vlévají petroluj, kamenim vybyvají okna, poškozují střechy, zahrady, naše děti vyhanějí se stády z obecných pastvisk, pod velkými peněžnými pokutami zakazují kupovati u našich obchodníků, na zeleno kosi nám obili, poškozují náš cirkevní majetok, znemožnují nám uživati majetkového práva na farských a cirkevných předmětech“.⁵⁰

Однак, насильство зі сторони греко-католиків бувало не менш гострим. На це також накладалися довготривалі наслідки Першої світової війни, криваві бої якої прокотилися Карпатським регіоном. Так у селі Верхня Апша (Vyžní Apši), що в Подкарпатській Русі/Закарпатті, в 1926 році через релігійний конфлікт вбито православного священика Івана Поповича (Ivan Popovič). Його застрелили в своєму домі через вікно із військової гвинтівки, прихованої від реквізиції влад. За підозрою у скоєнні злочину був заарештований церковний півчий місцевої греко-католицької церкви Ніколай Дерда (Nikolaj Derda) та два зведених брати вбитого.⁵¹

Дізнавшись про відібрання у них церковного майна, православна громада Грабського вважала рішення місцевих влад за „nesprávné a nezodpovedajúce

⁴⁸ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 84, inv. č. 84, 1925 rok, Zatknutie pr. Kňaza, s. 486.

⁴⁹ ŠA KE, KŽ (1923 – 1929), č. š. 38, inv. č. 83, 1924 r., Pravoslavné hnutie v obci Ladomirová. Vyšet- rovanie, s. 79.

⁵⁰ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 52, inv. č. 83, 1924 rok, Stážnost' obce Makovce, s. 103.

⁵¹ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 130, inv. č. 85, 1926 rok, Zastrlenie pravoslávneho kňaza, s. 676.

ani božskému ani ľudskému zákonu.“ І хоча у рішенні кошицького жупного уряду було сказано, що воно остаточне та оскарженню не підлягає, громада звернулася за його оскарженням до Вищого адміністративного суду в Празі (Najvyšší správní súd).⁵² Щойно 11. 05. 1926 року суд підтримав цю скаргу зазначивши, що остаточне рішення по таких справах уповноважене приймати Міністерство шкільництва і народної освіти.⁵³

Цікаво, що позицію православних селян Грабського підтримав чехословацький політик, прихильник офіційного чехословакізму та депутат Національної Асамблеї від Чехословацької національно-соціалістичної партії (Československá strana národně socialistická) уже згаданий вище словак Ігор Грушовський (Igor Hrušovský). Природньо припустити, що увагу депутата до цієї малопомітної справи привернув їх колега Юрко Лажо, який у різних питаннях ставав на захист русинської меншини на Словаччині. Користуючись правом депутата робити інтерпеляції до державних органів, Грушовський (разом із 24-ма іншими послами до парламенту, які додали свої прізвища до цієї інтерпеляції) ще до оголошення рішення суду, а саме 15 березня 1926 року, надіслав міністру Міністерства шкільництва і народної освіти Чехословаччини інтерпеляцію, в якій йшлося про переслідування православних громадян у цьому селі.

Реагуючи, Міністерство шкільництва та народної освіти в Братиславі та Міністерство у справах Словаччини 12. 07. 1926 року надіслали терміновий запит до жупного уряду в Кошицях, аби уточнити дані про згадані несправедливості щодо православних, вказані в інтерпеляції. Виходило так, що інстанція, рішення якої оскаржувала православна громада, мала переглядати та шукати зловживання у своєму ж власному рішенні. Коло замкнулось. Новий кошицький жупан Юрай Славік (Juraj Slávik) (1890 – 1969) переслав запит Міністерства до начальника Бардейовського окресного уряду, який, як можна було здогадатись, ніяких порушень не знайшов. Користуючись своїми повноваженнями, 7. 09. 1926 року кошицький жупан виніс цього разу остаточне рішення, яке нічим не відрізнялося від попереднього.

В листопаді 1934 року у селі Грабське освятили новозбудовану православну церкву. На посвячення зійшлися люди з навколишніх сіл. Жертвували на храм громадою і будували його власноруч. До пожертв долучився також Віталій (Максименко), який дещо раніше того самого року полишив свій тимчасовий пристанок у маленькому русинському селі Ладомирова та прийняв сан архієпископа Північно-Американського і Канадського.⁵⁴

Поширення православ'я на Східній Словаччині в 1920-30-ті роки було тісно пов'язане із аналогічними процесами в Подкарпатській Русі/Закарпатті. Воно базувалося на однакових передумовах, а проте мало різний успіх. Станом на 1930 рік відношення православних до греко-католиків на Словаччині і По-

⁵² ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 121, inv. č. 85, 1926 r. Údajné prenasledovanie pravoslavia, s. 695 (зворот).

⁵³ ŠA KE, KŽ (1923 – 1928), č. š. 121, inv. č. 85, 1926 r. Údajné prenasledovanie pravoslavia, s. 742.

⁵⁴ „Наблюдатель“. Торжество освящения православной церкви в с. Грабское, возле Бардиева на Пряшевской Руси In: *Православная Карпатская Русь. Церковно-народный Орган Православного движения на Карпатской и Пряшевской Руси*, №22, 15.11.1934, с. 5.

дкарпатській Русі/Закарпатті становило трохи більше 4% і 31% відповідно.⁵⁵ Чому так? Це можна пояснити збігом ряду факторів. Назву лише три, на мою думку, найбільш важливі. По перше, лояльна позиція офіційної Пряшівської греко-католицької єпархії за єпископства Няраді та Гойдича до держави (де проугорський єпископ Стефан Новак був усунутий ще в 1920 році). Тоді як на Подкарпатській Русі/Закарпатті до 1924 року управляв єпархією єпископ Антоній Папп, котрий не змирився із пост-тріанонською реальністю і своїм „мадяронством“ викликав відчуття загрози у чехословацької влади, а у частини вірян гостре несприйняття ще з угорських часів.⁵⁶ Крім того, важить більша однотайність греко-католицького священства на Східній Словаччині, яке до такої міри не було поділене між українофільським та русофільським напрямками, як це було на сусідній Подкарпатській Русі/Закарпатті. Водночас більша частина тієї невеликої кількості православних священників (включно із лідером руху – архимандритом Віталієм (Максименком)), яким Чехословацька держава дозволила перебувати на Словаччині, були іноземними громадянами, відповідно вони легше надавалися на представлення всього православного руху як привнесеного ззовні, „чужого“.

Що ж для розуміння історії міжконфесійних взаємин греко-католицизму та православ'я в міжвоєнній Словаччині дає нам приклад села Грабське? Події довкола конфлікту в селі Грабське Кошицької жупи можна осмислити в різних способах. Наприклад, як відмінне розуміння того, чим є державний інтерес і державна безпека. (Позиція начальника Бардейовського окресного уряду, з одного боку, та Празької влади, з іншого). Або як приклад обмежень ліберальної Чехословацької держави в міжвоєнний період. (Неможливість добитися рівних прав для вірних православної конфесії.) Випадок Грабського також є ілюстрацією типової історії про сваволю місцевих чиновників, а з іншого боку про безкорисну допомогу одиниць небайдужих (посол до парламенту Юрко Лажо). Врешті, це може бути історією про самоорганізацію членів громади, котрі не отримавши чесного рішення державних інституцій, об'єднали свої зусилля задля спільного інтересу (побудова православного храму).

Список бібліографічних посилань

Наукові джерела

Arcibiskupský gréckokatolícky archív Prešov. Fond: *Bežná agenda*

MV SR, Štátny archív v Prešove. Fond: *Odbočka Ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove*

MV SR, Štátny archív v Košiciach. Fond: *Košická župa (1923 – 1928)*

⁵⁵ Підраховано на підставі офіційних результатів загального чехословацького перепису 1930 року. Православних на Словаччині – 9.076 осіб, на Подкарпатській Русі/Закарпатті – 112.034 осіб. Кількість греко-католиків (разом із вірмено-католиками) – на Словаччині – 213.725 осіб, на Подкарпатській Русі/Закарпатті – 359.167 осіб. *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I.* Praha: Vydal státní úřad statistický -- v komisi knishupectví Burskík & Kohout v Praze, Státní tiskárna v Praze, 1934, s. 105-106.

⁵⁶ Дякую Юрію Данильцю, що він звернув мою увагу на цю обставину.

Література

- ДАНИЛЕЦЬ, Юрій. *Православна Церква на Закарпатті у першій половині ХХ століття*. Ужгород: Видавництво „Карпати“, 2009. 375 с.
- ДАНИЛЕЦЬ, Юрій. Переслідування русинів за віру в Австро-Угорщині напередодні Першої світової війни (до 100-річчя другого Мараморош-Сиготського процесу 1913-1914 рр.) In: *Русин*, 2013, №4(34), с. 16-31.
- SZPORLUK, Roman. *The political thought of Thomas G. Masaryk*. New York: Columbia University Press. 1981, p. 51.
- KONÍČEK, Jiří. *Modus vivendi v historii vztahů Svatého stolce a Československa: církevně-politický vývoj v letech 1918 – 1993*. Olomouc: Společnost pro dialog církve a státu, 2005. 308 s.
- HELAN, Pavel. Československo a Svatý stolec na složité cestě k Modu vivendi. In: *Střed: Časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. Století*, Vol. 10, Issue 1 (2018), p. 9-29.
- HELAN, Pavel. Vztah Československa a Vatikánu z pohledu Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti v letech 1919 – 1928. In: *Studia Historica Brunensia*, Vol. 61, Issue 2 (2014), p. 207-220. DEJMEK, Jindřich. Československo-vatikánska jednání o modus vivendi 1927 – 1928. In: *Česky časopis historický*, Vol. 92, Issue 2 (1994), p. 268-285.
- MAREK, Pavel, BUREHA, Volodymyr, DANILEC, Jurij. *Arcibiskup Sawatij (1880 – 1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2009. 250 s.
- ŠVORC, Peter. *Od pluhu do senátorského kresla. Jurko Lažo a jeho doba (1867 – 1929)*. Prešov: Universum. 2018. 269 s. ISBN 978-80-89946-02-0.
- ФЕДЕВИЧ, Климентій К. – ФЕДЕВИЧ, Климентій І. *За віру, царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905 – 1917)*. Київ: Критика, 2017. 305 с.
- CORANIČ, Jaroslav. *Dejiny Gréckokatolíckej Cirkvi na Slovensku v rokoch 1918 – 1939*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2013. 415 s. ISBN 978-80-555-1032-3.
- ŠTURÁK, Peter. *Pavol Peter Gojdič OSBM – Prešovský Gréckokatolícky biskup (1926 – 1960)*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2013. 127 s. ISBN 978-80-555-0903-7.
- BAVJAK, Ján. *Zostali verní. Osudy gréckokatolíckych kňazov. II zväzok*. Prešov: PETRA, 2011, s. 94. ISBN 80-85581-20-5.
- МАГОЧІЙ, П. Р. Пристосування без асиміляції: геніяльність Мукачівської греко-католицької єпархії. In: *Ковчез*, 2004, № 4, с. 162-169.
- БЕНДЛАНД, Анна Вероніка. *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848 – 1915*. Львів: Літопис, 2015. 685 с.
- HORKAJ, Štefan, PRUŽINSKÝ, Štefan. *Pravoslávna Cirkev na Slovensku v 19. a 20. storočí. Ľudia – udalosti – dokumenty*. Prešov: Prešov University, 1998, s. 101. ISBN 80-88885-56-6.
- Statistický lexikon obcí v republice Československéj. Úradný soznam miest podľa zákona zo dňa 14. dubna 1920, čís. 266 sb. zák. a nar.* Praha: Ministerstvo vnútra a Štátny úrad statistický na základe výsledkov sčítania ľudu z r. 1921, 1927, s. 122.
- KISH, Georg Alex. *The Origins of the Baptist Movement Among the Hungarians: A History of the Baptists in the Kingdom of Hungary from 1846 to 1893*. Brill: Leiden, 2011, p. 189.
- ВАНАТ, Іван. *Нариси Новітньої історії українців Східної Словаччини (1918 – 1938)*. Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 1979, с. 238-247.